

УДК 347.642

Г.А. ШЕПЕЛЄВА

ДІЯЛЬНІСТЬ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ-СИРІТ В УКРАЇНІ

В статті досліджено зміст системи соціальної підтримки дітей-сиріт в Україні. Визначено основні проблеми, які виникають при роботі з дітьми-сиротами. Окреслено основні шляхи удосконалення державної системи соціальної підтримки сиріт.

Ключові слова: діти-сироти, соціальна підтримка, соціальний супровід, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу.

Актуальність дослідження. Сирітство є однією з найгостріших соціальних проблем нашого часу. Загострення економічних негараздів в країні обумовлює рівень зростання сирітства. Проте до чинників, які призводять до загострення цієї проблеми науковці відносять не лише економічні, але і соціальні, культурні, політичні. Зниження цінності сім'ї і сімейних відносин в сучасному українському суспільстві, проблеми девіантного способу життя населення, вроджені вади розвитку немовлят призводять до відмов значної частини населення від виховання власних дітей. Станом на 2012 рік за даними державного комітету статистики України кількість дітей-сиріт в країні складає 92865 осіб [1]. Фактично, менше 10% з цих дітей не мають власних батьків, тобто є сиротами. Переважна більшість з них є соціальними сиротами, тобто не мають змоги виховуватись кровними батьками через ті чи інші соціальні обставини. Такий показник батьківської недбалості і байдужості до власних дітей свідчить про глибокі соціальні проблеми, які потребують вирішення.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема сирітства недостатньо досліджена у вітчизняній науці, хоча спостерігається зростання інтересу до неї. Різні аспекти соціально-психологічної роботи з дітьми-сиротами досліджують Б. Назарова, Б. Ананьев, Л. Смагіна. Особливості психологічного розвитку дітей-сиріт розглянуті в роботах А. Прихожан, В. Толстих, І. Дубровіної, І. Пеша. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу розроблено в роботах Г. Бевз, А. Капської, Н. Комарової. Однак поза їх увагою залишаються такі проблеми, як особливості соціальної адаптації дітей-сиріт, та умов їх ефективної психологічної та соціальної підтримки, а також шляхи подолання сирітства в Україні. Тому метою роботи є дослідити діяльність системи соціальної підтримки дітей-сиріт в Україні.

Викладення основного матеріалу. Згідно з українським законодавством, діти-сироти – це діти, у яких померли або загинули батьки; діти, по-

збавлені батьківського піклування, діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти [2]. Відтак, діти-сироти, позбавляючись батьківського піклування, відповідно позбавляються не тільки можливості проживати з батьками, але й основного середовища соціалізації. Близько 50% дітей-сиріт в Україні виховуються в інтернатах та дитячих будинках. Як свідчать дослідження, специфіка виховних установ закритого типу характеризується наявністю жорсткої дисципліни, регламентацією діяльності дітей, особливою системою міжособистісних відносин як всередині колективу вихованців, так і між вихователями та дітьми. До негативних аспектів соціалізації дітей в інтернатах та дитячих будинках можна віднести: відсутність спілкування з біологічними батьками, недостатня розвиненість навичок самостійного життя, обмежене коло спілкування, дефіцит батьківської любові та уваги, і як наслідок, наявність агресивної та жорсткої позиції по відношенню до оточуючих, наявність установки на утриманство та ін. [2]. Проблеми, які виникають у сиріт в процесі соціалізації, обумовлюють і подальші проблеми в їх самостійному дорослому житті, такі як: надмірне споживання алкоголю, вживання наркотичних речовин, проституцію, злочинну діяльність, нездатність створити власну сім'ю та ін. Тому створення умов для покращення соціалізації, соціальної адаптації дітей-сиріт є однією з основних задач системи соціальної підтримки дітей-сиріт в сучасних умовах. Функції соціальної підтримки сиріт виконують державні органи влади.

В Україні існує розгалужена мережа державних органів, які зобов'язані піклуватися про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема, це служби у справах дітей, органи опіки та піклування, органи освіти та науки, управління (відділи) у справах молоді та спорту, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та інші. Структурами державної виконавчої влади, які забезпечують захист прав дітей, є: Кабінет міністрів України, Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, Міністерство освіти і науки України, Міністерство праці та соціальної політики України, Міністерство охорони здоров'я України, обласні та Київська міські державні адміністрації, районні державні адміністрації, виконавчі комітети міських, селищних, сільських рад народних депутатів. Узгоджуючи свою роботу, ці державні органи влади покликані забезпечити ефективну соціальну підтримку дітей-сиріт.

Центральним органом виконавчої влади, який координує питання соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні

є Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, що діє при Міністерстві України у справах сім'ї, молоді та спорту. Цей державний орган влади визначає діяльність органів і служб у справах дітей щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які в свою чергу координують діяльність місцевих органів влади.

Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту мусить забезпечувати формування та використання банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та здійснювати реалізацію державної політики щодо єдиного електронно-інформаційного обліку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. На це Міністерство покладається розроблення нормативно-правових актів, які регулюють формування та використання банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; забезпечення підготовки та перепідготовки кадрів для формування та використання банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; забезпечення конфіденційності щодо відомостей банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; організація роботи, пов'язаної із стандартизацією документальної інформації та сертифікації інформаційних технологій, призначених для формування та використання банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Важливу роль щодо соціального захисту прав дітей-сиріт відіграють органи опіки та піклування. Органи опіки і піклування мають право перевіряти умови влаштування, утримання, виховання, навчання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, можуть переводити дітей, життю та здоров'ю яких загрожує небезпека, до інших форм влаштування дітей.

Функції служби у справах дітей щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування регламентує стаття 12 Закону України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" від 13 січня 2005 р.

Законом України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" визначені основні напрямки діяльності служб у справах дітей, одним з яких є здійснення соціального захисту дітей. Під соціальним захистом дітей розуміють комплекс заходів і засобів соціально-економічного та правового характеру, здійснення яких покладається на суб'єктів, зазначених у частинах першій та другій цієї статті, щодо забезпечення прав дітей на життя, розвиток, виховання, освіту, медичне обслуговування, надання матеріальної підтримки [2].

Статтею 4 Закону України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" визначені такі основні завдання служб у справах дітей:

1) координація зусиль центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та органі-

зацій незалежно від форми власності у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи із запобігання дитячій бездоглядності;

2) забезпечення додержання вимог законодавства щодо встановлення опіки та піклування над дітьми, їх усиновлення;

3) здійснення контролю за умовами утримання і виховання дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей незалежно від форми власності;

4) ведення обліку дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу та соціально-реабілітаційних центрів (дитячих містечок);

5) надання органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форми власності, громадським організаціям, громадянам практичної та методичної допомоги, консультацій з питань соціального захисту дітей [2].

Проте, як свідчить досвід, діяльність соціальних працівників щодо соціального супроводу дітей-сиріт є недостатньо ефективною. Про це свідчать і дослідження українських науковців Н.М. Комарової та І.В. Пеша, які зазначають, що “за роки глибоких трансформацій українського суспільства виникли істотні проблеми з подальшим влаштуванням дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, після закінчення навчання в інтернатному закладі. Практично зруйновано систему після інтернатного влаштування такої дитини, і передусім – забезпечення житлом, працевлаштування. Як результат, після випуску з інтернатів кожен п’ятий вихованець стає бомжем, кожен другий вдається до протиправних дій, стає злочинцем, кожен сьомий – до спроби самогубства. Державний механізм соціального захисту дітей, позбавлених батьківського піклування, в багатьох випадках явно не спрацьовує” [4, с. 6]. Тож необхідно розглянути роботу існуючої системи соціальної підтримки дітей-сиріт, щоб розробити шляхи її удосконалення.

До основних форм соціальної допомоги дітям-сиротам та дітям, які залишилися без піклування батьків відноситься соціальний патронаж та соціальний супровід. Соціальний патронаж – це система заходів щодо підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу. Соціальний патронаж передбачає організацію постійної роботи в дитячих будинках сімейного типу, інтернатах, підбір сімей, які беруть дітей-сиріт з дитячих будинків та інтернатів на вихідні та канікули до себе додому, постійну роботу фахівців Центрів соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді з дітьми-сиротами в сім’ях опікунів. Спеціалістами таких центрів надається постійна психологічна, педагогічна, інформаційна та юридична допомога батькам-вихователям та дітям-сиротам, які перебувають у дитячих будинках сімейного типу [3, с. 269].

Домінуюча в Україні інтернатна система опіки, хоч і забезпечує вирішення проблеми фізичного виживання дітей, проте є далеко не оптимальною для ефективного здійснення процесу їхньої соціалізації. Пошук оптимальних умов виховання соціально-незахищених категорій дітей вимагає не ізоляції, а інтеграції їх в соціум, що забезпечується пріоритетністю сімейних форм влаштування даної категорії дітей. Трансформація соціально-економічних умов життя українського суспільства, орієнтація держави на гуманістичну політику поставили питання активного функціонування сімейних форм утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Протягом останніх років кількість дітей-сиріт, які виховуються в сім'ях зростає і вже досягла 50% від загальної кількості сиріт. Досвід опіки над дітьми сиротами багатьох розвинених країн засвідчує необхідність сімейного виховання дітей-сиріт, що забезпечує їх нормальну соціалізацію та соціальну адаптацію у соціумі. До сімейних форм виховання в Україні належать: усиновлення, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, опікунство. Найефективнішим з цих форм традиційно вважається усиновлення – прийняття дитини-сироти в родину на правах кровного родича, без збереження статусу сироти. Проте кількість усиновлених дітей стабільно залишається досить низькою. Протягом 2012 року кількість усиновлених дітей складала 4079 осіб, тобто лише 4% від загальної кількості сиріт [1]. Разом з тим такі форми опіки як прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, опікунство дають змогу забезпечити сім'єю значно більшу кількість сиріт.

Опікунство передбачає виховання дитини кровним родичем, зберігаючи за дитиною статус сироти, і, відповідно забезпечуючи передбачені державою пільги та матеріальну допомогу на утримання дитини. Опікунство родичами розглядається як пріоритетна форма виховання сиріт, порівняно з альтернативними формами виховання таких як прийомна сім'я або дитячий будинок сімейного типу. Якщо немає можливості для влаштування дитини під опіку родичу, то розглядаються варіанти влаштування сироти до прийомної сім'ї.

Прийомна сім'я – це сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей для виховання і спільного проживання [2]. Разом з тим, зберігаючи за дитиною статус сироти, держава забезпечує щомісячну матеріальну допомогу на утримання дитини, а також усі передбачені законодавством пільги. Таким чином, витрачаючи майже ті ж кошти, що і для утримання дитини в інтернаті або дитячому будинку, держава забезпечує виховання сироти в сім'ї.

Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя (або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі), які беруть на виховання та спільне проживання не менше 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Метою створення дитячого будинку сімейного типу є забезпечення належних умов для виховання в сімейному оточенні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Термін перебування дітей у дитячому будинку сімейного типу – до 18-річчя, а у разі подовження навчання у професіно-технічному, вищому навчальному закладі I–IV рівнів акредитації – до його закінчення, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку. Кількість дітей у дитячому будинку сімейного типу не повинна перевищувати 10 осіб. Досвід функціонування дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей в Україні засвідчує, що їх соціальні функції як соціального інституту не відрізняються від функціонування звичайної біологічної сім'ї.

Соціальний супровід передбачає створення необхідних соціально-психологічних умов розвитку прийомних дітей у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу. Завданнями соціального супроводу є створення позитивного психологічного клімату в сім'ї, умов для розвитку дітей з урахуванням їх індивідуальних потреб, формування партнерських відносин між прийомними батьками, державними і громадськими установами для забезпечення оптимальних умов життя та захисту прав дітей. Раз на рік місцева служба у справах дітей зобов'язана підготувати звіт про стан виховання, утримання і розвитку дітей, переданих до дитячого будинку сімейного типу або прийомної сім'ї. Звіт готується на підставі інформації, отриманої від соціального працівника, який здійснює соціальний супровід родини, вихователя дошкільного навчального закладу або класного керівника загальноосвітнього навчального закладу, де навчається дитина, дільничного лікаря-педіатра, дільничного інспектора міліції. Прийомні батьки в обов'язковому порядку ознайомлюються з цим звітом. Окрім того психологічна підготовка прийомних батьків, вихователів та дітей здійснюється також службами у справах дітей, щоб забезпечити більш комфортне входження і адаптацію дитини у новій родині.

Однак та соціальна підтримка, яка надається прийомним сім'ям та самим дітям-сиротам є недостатньою. Багато психологічних проблем виникає у дітей та прийомних батьків, які зумовлені, насамперед тим, що діти потрапляють у прийомні сім'ї після того, як звикають до життя в інтернатах та дитячих будинках. Тобто їхня система світогляду, побутових звичок, міжособистісних відносин вже сформовано відповідно до умов проживання в інтернаті. Незважаючи на те, що діти добровільно ідуть на виховання до прийомних сімей, психологічно вони перебувають у стані стресу, через необхідність змінювати вже наявні звички. Це зайвий раз травмує психіку дітей, що часто провокує їх агресивну поведінку по відношенню до прийомних батьків, конфліктність, втечі з дому. На наш погляд, необхідно реформувати систему таким чином, щоб навчати прийомних батьків заздалегідь, і як тільки приходять діти до дитячих закладів, знайомити їх з батьками, і якомога раніше влаштовувати дітей у сім'ї, щоб уникнути тих психологічних травм, які виникають при адаптації та проживанні дітей у інтернатах та дитячих будинках. Такий досвід успішно реалізується в багатьох країнах світу і є досить ефективним.

У разі, коли дитина довгий час знаходилась в дитячому закладі, а потім опинилась на вихованні в сім'ї, необхідно частіше надавати психологічну допомогу таким сім'ям, щоб адаптація дитини проходила більш вдало.

Для покращення ефективності роботи системи соціальної підтримки дітей-сиріт необхідно: розширювати пропаганду сімейних форм виховання сиріт серед населення, зокрема роз'яснювати через ЗМІ особливості сімейних форм виховання та державних гарантій та допомоги, які передбачені законодавством; удосконалювати системи психологічного та соціального супроводу прийомних сімей, через навчання та підвищення рівня кваліфікації соціальних працівників та психологів, підготовку кваліфікованих кадрів для подальшої соціально-психологічної роботи з сиротами, прийомними родинами, опікунами; переймання успішного досвіду інших країн, де система соціальної підтримки дітей-сиріт та прийомних сімей ефективно функціонує вже десятки років; збільшувати штат працівників, які здійснюють соціальну підтримку дітей-сиріт, тому що за одним соціальним працівником закріплено багато сімей, що не дає їм змоги надавати той обсяг психологічних і соціальних послуг, який необхідно; надавати соціальну та психологічну підтримку тим дітям, які вже випустились з інтернатів, для їх більш вдалого включення в соціум.

Висновки. Таким чином, незважаючи на існуючу розгалужену систему державних органів, на яких покладено обов'язок піклуватися про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема служби у справах дітей, органи опіки та піклування, органи освіти та науки, управління (відділи) у справах молоді та спорту, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, є підстави говорити про те, що кінцевий результат її роботи недостатній. Тому необхідно здійснювати постійний моніторинг підтримки, навчання та виховання дітей-сиріт, для чого необхідно створити оптимальні умови для їх соціалізації та соціальної адаптації. Необхідність удосконалення сімейного виховання для дітей є очевидною, тому що воно спрямовується на формування у молодого покоління необхідних навичок соціалізації.

Список використаної літератури

1. Державний комітет статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
2. Закон України Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua.
3. Ноздріна О. Система державних органів соціального захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Ольга Ноздріна // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 33. – С. 262–271.
4. Комарова Н.М. Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімейних форм виховання / Н.М. Комарова, І.В. Пеша. – К. : Державний Інститут проблем сім'ї та молоді, 2006. – 92 с.

Стаття надійшла до редакції 13.02.2014.

Шепелева Г.А. Деятельность системы социальной поддержки детей-сирот в Украине

В статье исследовано состояние системы социальной поддержки детей-сирот в Украине. Определены основные проблемы, которые возникают при работе с детьми-сиротами. Очерчены основные пути усовершенствования государственной системы социальной поддержки сирот.

Ключевые слова: дети-сироты, социальная поддержка, социальное сопровождение, приёмная семья, детский дом семейного типа.

Shepeleva A. Activity of the system of social support of children-orphan in Ukraine

This paper investigates the activities of social assistance to orphans in Ukraine. The main problems that arise when working with orphans. The basic ways of improving the state system of social support for orphans.

Key words: orphans, social support, foster care, family-type children's home.